

BIZALOM ÉS BIZALMATLANSÁG AZ ÖNÉLETRAJZI EMLÉKEZET TÜKRÉBEN

HELLER ÁGNES

Mielőtt ebbe az írásba belefogtam eszembe jutott, hogy valaha réges régen mintha már írtam volna valami erről a kérdésről, „*Hit vagy bizalom*” címen. Kíváncsiságból elővettem „*Érték és történelem*” című ősi kötetemet, melybe, az írás keletkezése után, ha jól emlékszem jóval később belevettem, ott megtaláltam és újraolvastam. Hogy a tanulmány a hatvanas évek közepe felé keletkezhetett, arra két jel is mutatott. Az egyik, hogy a mindennapi életéről írt könyvem két alapfogalma szerepelt benne, a másik, hogy kitüntetető helyet foglalt el benne Kierkegaard, nevezetesen a filozófus „*Félelem és rettegés*” című könyve. Ahogy fiatal embereknél történni szokott, ott is alkalmaztam két újonnan kiagyalt és szerintem máig jól alkalmazható filozófiai kategóriámat, a partikularitást és individualitást, ahol egyébként semmi helyük nem volt. A hitet ugyanis a partikularitáshoz, míg a bizalmat az individualitáshoz rendeltem, kivéve persze a hit lovagjait, akikre – Kierkegaard nyomán – a legmagasabb rendű individuumok szerepét osztottam ki.

Minderre jó okom is volt, minthogy a fiatal Hegel nyomán mind a hitet, mind a bizalmat a tudással hoztam kapcsolatba. Ami a hitet illeti, ez így el is fogadható. A fiatal Hegel szerint a hit a legfeltétlenebb tudás. Persze ő itt a CREDO-ra gondol, azaz a legfőbb teológiai erényre, nem pedig egy erkölcsi erényre, még kevésbé az „úgy hiszem” kifejezés köznapi jelentésére és használatára. Semmiképpen sem hitte/tudta úgy, hogy egy ügyről alkotott legbizonyosabb tudásra akkor teszek szert, ha hiszek a tanúvallomások tényszerűségében. Az utóbbi esetben ugyanis a hit kevesebb a tudásnál. Elhíhetem egy tanúnak, amit mond, bár tudni nem tudhatom, hogy igazat mond-e, mert kiderülhet az is, hogy tévedett vagy hazudott. Nem tartom meggyőzőnek azt az ifjúkori gondolatomat sem, hogy mindig abban hiszek, amit a világ tudásként talál fel a számomra, mert abban hinni, amiben mindenki hisz, személyiségem önfenntartásának tartozéka, míg bizalmamat mindig előzetes reflexió után ajándékozom mind ügyeknek, mind embereknek. A politikai lóláb persze nagyon is kilógott az elemzésből, ami önmagában koránt sem hiba, mivel rokonszenves lólábról volt szó. Így csak megemlítem.

Nem tagadható, hogy a mindennapi élet nyelvhasználatában a „hiszek” és a „bízok” igék egymással gyakran felcserélhetők. De nem egészen. Hiszek egy

tanúnak, bízom egy tanúban, hiszek ennek az orvosnak, bízom ebben az orvosban (glauben versus vertrauen, belief/fait versus trust). Ezekben az esetekben hit és bizalom nem cserélhető fel egymással. S különbségük nem a hívő illetve bizakodó karakterében, hanem az emberben, ügyben, dologban, eseményben rejlik, melynek hisznek vagy melyben bízok. Hiszek egy orvosnak, azaz, amit mond, azt elhiszem. Bízom benne, mert megbízhatónak ítélem.

A hit lovagjának az említett tanulmányban tulajdonított kivételezett szerepet a nyelvhasználat is jóváhagyja. Nem azt mondom, hogy „elhiszem Istennek” ezt vagy amazt, hanem, hogy „Hiszek Istenben” De azt is mondhatom, Cromwell nyomán, hogy „bízunk Istenben s tartjuk szárazon a puskaport.” De még ebben az esetben sem azonos a két kijelentés. Az előbbi a tudásra, az abszolút tudásra, mint bizonyosságra vonatkozik. Hiszek Istenben, aki Létezik, mert létezik. Mikor Istenben bízom, akkor abban reménykedem, hogy Isten a mi seregünk oldalán áll, nekünk fog segíteni. Ez tehát nem Isten létére, hanem Isten várható döntésére vonatkozik. Mi több, Isten döntésének segítségére is sietek saját döntésemmel, pontosan azzal, hogy szárazon tartom a puskaport.

A bizalom tehát nem okvetlenül a tudással áll kapcsolatban, hanem személynek, illetve a személyiségnek, egy személy jellemének szól. Lehet, hogy csak jelleme egy vonásának. mikor például valakire rábízunk egy titkot, mert feltételezzük, hogy titoktartó és szótartó. Valakit megbízhatónak tarthatunk, ha úgy ítéljük, hogy munkáját lelkiismeretesen fogja végezni. S számtalanszor az egész személyben bízunk, mert úgy ítéljük, hogy hű marad hozzánk, hogy állhatatos, tisztességes, hogy jó barát.

Gondolhatunk hitre hitetlenség nélkül, de bizalom nincs bizalmatlanság nélkül. A bizalom erény, de a bizalmatlanság nem bűn. Bizalmatlanság, a bizalomhoz hasonlóan, lehet részleges és mindenoldalú. S hogy kiben nem bízunk, miben vagyunk bizalmatlanok, az ítélőképességüinktől függ.

Bízhatunk valakiben egy vonatkozásban, s bizalmatlanok lehetünk iránta egy másikban. A rendetlen ember pontosságában nem bízunk, de ettől még hűségében bízhatunk. Nem bízok X ízlésében, mert tapasztaltam, hogy rossz az ízlése, de ettől még bízhatok emberismeretében. Mind a bizalom mind a bizalmatlanság ugyanakkor kontextuális. Nem csak az a kérdés, hogy kiben vagy miben bízunk, hanem hogy miért, milyen alapon bízunk, mikor bízunk, hogyan bízunk, milyen helyzetben bízunk. Ugyanezek a kérdések merülnek fel a bizalmatlanság esetében is.

A jó ítélőképességen alapuló bizalom, azokhoz az erényekhez tartozik, melyek mindenekelőtt az erény gyakorlójának a szükségletei. Arisztotelész szerint ez minden, általa a Nikomachosi Etikában felsorolt erényre vonatkozóan igaz, kivéve az igazságosságot, mely az erények másokra vonatkoztatott

gyakorlása. S ez valóban így igaz a bizalom esetében is. A kérdés, hogy bízni valakiben igazságos vagy igazságtalan fel sem vehető. De az emberek túlnyomó többségének alapvető szükséglete, hogy bízjon, bízhasson valakiben. Bizonyos helyzetekben, bizonyos embereken feltételeken, de legalább egy emberben minden helyzetben és minden esetben, tehát feltétlenül. Mindig a másik ember karakterében vagy annak egy vonásában bízunk, a feltétlenség esetében pedig hűségében, lojalitásában, szeretetében is.

Mikor egy ember karakterének bizonyos vonásaiban bízunk, a hűség nem okvetlenül játszik szerepet, bár többnyire még ebben az esetben is. Mondjuk, ha valaki egy titkárnőt vesz fel nemcsak azt igyekszik eldönteni, hogy az illetőnek megfelelő-e az állás betöltése megkövetelte képességei, hanem azt is, hogy bízhat-e titoktartásában, szolidaritásában. Ugyanakkor többnyire nem szempont, hogy az illető munkaadója „bizalmasa” legyen, hogy titkait megossza vele, vagy munkáján kívül sok minden másban is szolgálatára álljon. Nem játszik a jellem megítélésében szerepet a hűség, ha valakit például megbízunk lakásunk berendezésével, bár bízunk kell lakásberendezési képességein és ízlésén túl még pontosságában is, azaz – nincs rá más szó, mint – „megbízhatóságában”. De miért kellene hűnek maradnia? Befejezi a lakás berendezését s esetleg soha többé nem is látjuk.

A bizalom tehát önmagunkra vonatkoztatott erény. Másban megbízni annyit is jelent, mint biztosnak lenni abban, hogy mindig velünk, mellettünk fog állni, ha szükségünk lesz rá. Mellettünk fog harcolni, ki fog állni értünk, vigasztalni fog, segíteni, el fog tekinteni hibáinktól, ha barátságosan figyelmeztetni is fog rájuk.

A bizalom összefonódik a biztonsággal. Bizalmi emberünkben biztosak lehetünk, ő az otthon, a ház, a segítség. A feltétlen bizalom kölcsönös. A másik is ugyanúgy bízhat bennem, mint én őbenne. Mivel a bizalom kapcsolódik a biztonsághoz, a hűség magától értetődő. Abban az emberben csalódnunk, akiben feltétlenül megbíztunk a legsúlyosabb traumák közé tartozik s teljesen átalakíthatja egy ember karakterét.

Hagyományos világokban, s néha később is, az emberek közeli családtagjaikban bíztak meg leginkább. Nemcsak vérbeli családtagjaikban, bár azokban feltétlenül. De a bizalmasok közé tartozhattak közeli (házi) szolgálók és szolgálók is, mint például az inasok vagy társalkodók. A komédiákban és komikus operákban az utóbbiak játsszák gyakran a „bizalmas” szerepét, a tragédiákban inkább az előbbieket.

Az előbb említettem, hogy a csalódás azokban, akikben feltétlen bizalmunk volt, a legsúlyosabb traumák közé tartozik. A hagyományos társadalmi berendezkedések felbomlásának korában a közeli családtagok korábbi időkben még kivételesnek számító hűtlensége, árulása, gyakorivá válik. A közeli

családtag nem úgy viselkedik, ahogy korábban mindenki elvárta tőle. Ez a konfliktus Shakespeare majdnem minden drámájában mind a tragikus, mind a komikus történet egyik tengelye. Méghozzá a legkülönbözőbb hangszerelésben.

A bizalom erény ugyan, de a vak bizalom lehet végzetes hiba is. Lear király feltétlenül bízik idősebb lányaiban, Gloster a törvénytelen fiában, ahogy a Capulet házaspár is feltétlenül bízik lányukban, Júliában. Már ebből is látható, hogy a bizalom/bizalmatlanság, hűség/hűtlenség viszonya koránt sem erényre, illetve bűnre oszlik, hanem mindig kontextuális. Hiába erény a bizalom, jobb lett volna, morálisan is, ha Lear nem bízik két idősebb hízélgő lányában, ha Gloster nem bízik feltétlenül Edmundban. Ahogy jobb lett volna, ha a Capulet család nem vár el lányától feltétlen engedelmességet, sem pedig feltétlen szolidaritást családtagjával, akit szerelme párbajban megölt. Vannak még Shakespeare darabjaiban is régi értelemben hűséges szolgák, de ezek már kivételesek, mint megtudjuk az „*Ahogy tetszik*”-ben is.

Bizalmasunkat választanunk kell, barátainkat, szerelmeinket, barátnőinket választanunk kell. A hagyományos „bizalmas” iránti bizalmat viszont felüggeszthetjük, mint Júlia tette dajkája esetében.

A bizalom alapja, vagy inkább megalapozása, egyre inkább egyéni választás. Választjuk a barátot, barátnőt, a szerelmet. Még ekkor is marad rizikó. Minden emberi kapcsolatban van ugyanis rizikó. Gyakorta éppen egy hit, egy tévhit, rendítheti meg a magunk választotta emberbe vetett bizalmat, mint ahogy ez Otello esetében történt.

Már ebből is látható, hogy a hit és bizalom egymás mellé állítása, s a tudással való szembeállítás nem állja ki még az empirikus próbát sem. A bizalom, főleg az új időkben, nem tudáson alapul, hanem az ítélőképességen. Az egyéni ítélőképességen. Az ítélőképességet pedig nagy részben, ha nem is maga egészében, tapasztalatok és a tapasztalatok feldolgozása alakítja ki. Persze a tapasztalat eredménye is nevezhető tudásnak, de nem a „tudom már”, „tudom, hogy” értelmében. Mondhatom, hogy hiszem, bár nem tudom, hogy holnap esni fog az eső, vagy nem csak hiszem, de tudom, hogy a háromszög szögeinek összege 360 fok. Már nemcsak hiszem, de tudom, hogy Isztambul Törökország fővárosa, s hogy valaha Bizánc volt, mert leellenőriztem a Google-on. Míg tegnap még csak hittem, most már biztos vagyok benne, azaz tudom. Már nem hiszem, hanem tudom, hogy a Leonardo-féle *Utolsó vacsora* Milánóban van. Mindezek a „még nem” tudásra vonatkozó hitek közül csak kevés helyettesíthető bizalommal, s csak akkor, mikor a hit saját személyemre vonatkozik. Mondjuk, bízom benne, hogy holnap nem fog esni az eső, mert kirándulni szeretnék. De abban nem bízhatom, hogy Isztambul Törökország fővárosa, vagy, hogy Leonardo „*Utolsó vacsorája* Milánóban

van, azt csak hihetem. Végül a bizalom esetében nincs biztos tudás, legalábbis nem a halál pillanata előtt.

A bizalom egy fontos mentális képességet feltételez, a felismerés, ráismerés képességét. A bizalom esetében a felismerés-ráismerés az ítélőképesség terméke.

Ítézőképesség sok mindenre vonatkozhat. Mint tudjuk, az ízlésre is. Ahogy a jó ízlésítélet is, többek között, tapasztalaton alapul, úgy az emberek megítélése is. Az ízlésítélet képességét ízlésnek, emberek megítélésének képességét emberismeretnek nevezzük. A jó ítélőképesség kialakulásának feltétele emberek jellemére vonatkozó élettapasztalat. Egy tapasztalat, melyet a világban való létezésünk során magunk szerzünk. A közmondás azt tartja, hogy más kárán tanul az okos, de ez ritka eset, s akkor sem kizárólagos, ahogy nem is perdöntő. Amit az okos más kárán tanul, azt neki kell más káraként értelmeznie, továbbá saját tapasztalatain ellenőriznie, mert esetleg, Isten őrizz, még valami rosszat tanul más kárán.

Vagy három-négy éves korunktól vannak emlékeink. Ezek többnyire emlékfoszlányok, emléknymok, s nem függenek össze egymással. Köztudomású, hogy a rövid távú emlékezet befogadóképessége korlátozott, míg a hosszú távú emlékezet, azaz a tudatalattiban és tudatelőtiben megőrzött és a rövidtávú emlékezetbe visszahívható emléknymok tárolási lehetősége gyakorlatilag korlátlan. Az is köztudomású, hogy a rövidtávú emlékezetből azok a tapasztalatok őrződnek meg a hosszú távú emlékezetben, melyeknek erős az érzelmi vagy (és) kognitív ereje és jelentősége a tapasztaló személyiségre számára. Maga az eredendő tapasztalat is értékelt, s mint ilyen tevődik át a hosszú távú memóriába.

Senkinek sincsen folyamatos emlékezete. Az emléknymokat az emlékező kapcsolja össze különböző történetekben. Senki sem meséli el sem magának, sem másnak, pontosan ugyanazt a történetet kétszer. Hogy mikor és milyen történetet mesél el a beszélő magának vagy másnak az elbeszélés körülményeitől, alkalmától függ. Ilyen alkalom mikor valaki választás, vagy döntés, vagy egy új helyzet értelmezése előtt áll. A visszaidézés tehát praktikus, a meghalás pillanatáig mindig a jövő felől történik. Amit felidézek az a múltam, múlt emlékeim, s időrendbe is sorolom őket. Mégsem a múltat idézem fel, mikor történeteket mesélek magamról magamnak vagy másnak, mivel a felidézés mindig a jelenben, egy döntés szempontjából történik.

Nos, a jövő szempontjából alapvető, hogy valakiben megbízhatok-e vagy sem, hogy milyen szempontból bízhatok meg benne s milyen szempontból nem. Ha emberismeretben elvétek valamit, annak igen súlyos következményei lehetnek a jövőben. Ítézőképességem dönt. Mindenekelőtt emberismeretem.

Mondhatnánk, hogy a jó emberismeret intuíciónak igényel. Ránézek valakire, meghallom a hangját, felmérem a gesztusait, s azonnal besorolom. De az intuíció hamis vágányra is terelheti az ítélkezőt. Nem egyszerűen intuíciónak, hanem jó intuíciónak van szükség az emberismerethez. Csakhogy az egyes szituációkban jól működő intuíció korábbi tapasztalatokra, s azok feldolgozására épül. Koestler számos tudós vallomására utal, mikor arra a következtetésre jut, hogy a nagy felfedezésekben jelentős szerepe van az intuíciónak. A tudatalatti gondolkodás ugyanis olyan jelenségeket köt össze, melyek a tudatos gondolkodás szintjén nem asszociálhatók. Persze nem minden intuíciónak fakad nagy felfedezés.

A jó emberismerethez szükséges jó intuíció, ismétlem, nem velünk született, hanem a hosszú távú memóriában megőrzött élménytapsztalatokból ered. Mindenki őriz emléknymokat emberi kapcsolatokról, kínosakat, szomorúakat, örömteli élményeket egyaránt. Sok történetet beszél el ezekről önmagának s másoknak is, kinek-kinek másként. Más történetet szerelmének, barátjának, gyerekeinek, ismerőseinek, mást a munkahelyén, társaságban. Sok mindent nem mesél el, megtartja magának.

Minden emlék egy-egy magántulajdon. Legtöbbet ebből a tulajdonból azokkal oszt meg, akikben feltétlenül bízunk, akik előtt nem szégyenkezünk, akik előtt fel akarja tárni önmagát, meg akarja ismertetni önmagát, úgy hogy közben megtudjon magáról sok mindent, ami eddig előtte is rejtve maradt. A történetek többek között hűségéről, illetve hűtlenségről is szólnak, olyan emberismeretre vonatkozó tapasztalatokról, melyeket a mesélő átélt, s melyek emlékezetében mély nyomot hagytak.

Korábban már említettem, hogy azok a tapasztalatok rögződnek meg leginkább a hosszú távú emlékezetben, melyek érzelmi vagy (és) kognitív ereje a legnagyobb. Azt is említettem, hogy a tapasztalat interpretációja a tapasztalat szerves része, hogy pontosan úgy, ahogy minden tény interpretált, nincs tapasztalat interpretáció nélkül.

Nos, mikor a tapasztalat emberismereti, s a rögződésben nagy szerep jut a jellemek interpretációinak, tehát a kognitív elemnek, akkor ennek következménye többek között – a jó emberismeret kialakulása. Bár a jó emberismeret intuitívnek nevezhető, tehát a tudat alatti gondolkodásból spontánul, akaratlanul tör elő, az intuíció többnyire tudatos reflexióval párosul. Az emléknymok tudatossá válhatnak, vagy nem válnak tudatossá, de mindig jelen vannak az ítélőképességben. Nem pusztán az emberismeret vonatkozásában, hanem minden ítéletben, így az ízlésítéletben is.

Mint említettem, Shakespeare majdnem minden tragédiájában és számos komédiájában a történet egyik fonala a bizalom/bizalmatlanság körül forog, s azok következményeivel szembesít. Vannak ezekben a drámákban jó ember-

ismerők és rossz emberismerők. A legjobb emberismerők, ahogy ez várható is, mindig a legintelligensebb hősök, mint Hamlet vagy Julius Caesar. A legrosszabb emberismerők azok, akik nem veszik észre, hogy a világ kifordult tengelyéből, s hagyományos módon családtagjaikban, törzsükben bíznak.

De még a legjobb emberismerők is tévedhetnek. Hamlet ítélőképessége tökéletesen működik, mikor azt kell megítélnie, hogy ki a barátja, kiből bízhat, mint barátban, pontosan meg tudja különböztetni az őszinteséget a képmutatástól. Horatioba vetett bizalma feltétlen, s benne nem is csalódik. Rosenkranzt és Guildenstern az első pillanatban melegen üdvözli, de egy néhány perc múlva az arcukról olvassa le, hogy kémnek, nem barátnak jöttek. De mikor Laertessel vívni kezd, elhagyja az emberismeret képessége, mert fel sem tudja tételezni, hogy ez a derék fiatalember a párbaj szabályait megszegve tör az életére. Julius Caesar remekül jellemzi Cassiust és Antoniuszt, de nem tételezi fel fogadott fiáról, Brutusról, hogy gyilkosai közé fog állni. Annak, aki senkiben sem bízik éppen olyan rossz az emberismerete, mint annak, aki oktanul vak bizalmat ajándékozik az arra nem érdemesnek, mint Lear két idősebb lányának.

A rossz emberismeret gyökere lehet önteltség, hiszékenység, féltékenység, embermegvetés s következményük: megalapozatlan vak bizalom, illetve megalapozatlan vak bizalmatlanság. Nem ritka, hogy valaki egyszerre hiszékeny és embermegvető, bízó és bizalmatlan, mint Alceste Moliere drámájában. A vak bizalom vak bizalmatlanságba fordulhat, a hiszékenység embermegvetéssé alakulhat, mivel mind az egyik, mind a másik az ítélőképesség hiányából fakad.

Mikor a jó emberismerő valamilyen oknál fogva tévesen ítél, nem a másikat, nem a hűtlent vagy árulót okolja, hanem saját emberismeretben elkövetett tévedését.

Ennyiben mégis volt ifjúkori esszémben valami igazság, mikor a bizalom erényét ahhoz az emberi magatartáshoz rendeltem, melyet „individuálisnak” kereszteltem. De ez csak abban az esetben meggyőző, mikor jó ítélőképességű ember követ el emberismereti hibát. Ennek az emberi gesztusnak esetlegességére és feltételeességére gondolt Kierkegaard, mikor arra a felemelő érzésre utalt, hogy az Isten orcája előtt soha sincsen igazunk.